

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ЩОДЕННИК БОЙОВИХ ДІЙ ШВЕДСЬКОЇ КОРОЛІВСЬКОЇ АРМІЇ НА СІВЕРЩИНІ 1708 РОКУ

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад з німецької Володимира Дятлова)

Чергова розвідка українських вчених у рукописному відділі найстарішого в Швеції Уппсальського університету (про початок пошуків див.: «Сіверянський літопис», №6, 2009) виявилася майже такою ж вдалою, як і тогорічна. Цього разу ми зосередили свою увагу на теці №55 Колекції рукописних і друкованих документів, у якій зібрані матеріали, що стосуються життя та діяльності Карла XII періоду його походу в Україну.

Серед найцікавіших документів теки є два, написані німецькою мовою (готичним шрифтом). На жаль, ці документи не мають підписів, а отже, встановити їх авторство неможливо (принаймні на даний момент). У вітчизняній історіографії широко відомі два німецькі джерела, які висвітлюють перебіг подій в Україні під час Північної війни – щоденник прусського підполковника Д. Н. Зільтмана і спогади капелана Й. В. Барділі. Свідчення першого з них увів у вітчизняний науковий обіг Стефан Томашівський¹. Спогади другого детально проаналізовано в третьому розділі класичної джерелознавчої праці Теодора Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709».

Аналіз текстів віднайдених нами документів показує, що вони не належать жодному з вищезазначених авторів. Найімовірнішою виглядає версія, що знайдені нами нотатки написані кимось із вояків вербованих німецьких драгунських полків, що брали участь у поході Карла XII. Таких полків було шість (Дюкера, Таубе, Майерфельта, Ельма, Юлленшерни, Альбеділя)². На правомірність нашого припущення може вказувати той факт, що в щоденнику, який публікується в цьому числі «Сіверянського літопису», частіше за інших командирів шведської армії згадується прізвище полковника Дюкера – тричі. Двічі згадується полковник Таубе, ще один раз – генерал-майор Майерфельд (Майерфельт). При цьому дії двох перших описані найбільш детально. Для порівняння: шведський генерал Левенгаупт, який у той проміжок часу був у центрі уваги в шведському війську, згадується лише двічі; інші шведські воєначальники – по одному разу.

Слід зазначити, що деякі з назв населених пунктів нам не вдалося ідентифікувати. Це пов'язано з кількома обставинами. По-перше, деякі з дрібних сіл давно припинили своє існування й зникли з географічної мапи; по-друге, багато з них змінили свої назви або об'єдналися з іншими населеними пунктами; по-третє, і це найважливіше, всі назви, зафіксовані у щоденнику, сприймалися його автором на слух, і чужомовні слова викривлювалися на письмі до невпізнанності. У деяких випадках стали у пригоді старовинні карти. Зокрема, на мапі Боплана поталанило відшукати Дригайлів, а потім уже ототожнити його із сучасним Недригайловом.

Ось текст цього надзвичайно цікавого документа в українському перекладі.

Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії

Ніфна [нині село Нивне (Нивное) Брянської області, Росія] в Сіверії (Сіверщині)

24 вересня (4 жовтня).

Рік 1708³.

Після того, як більше не залишилось ніякої надії зупинити ворога, який втікав, у тому місці, звідки він із великим переляком змушений був ретируватися до власних кордонів і залишив вигорілою всю країну майже до Смоленська, Його Кор. Вел. дав

армії кілька днів відпочити на кордоні з тим, щоб якомога спокійніше здійснити наступ на Сіверію, землі якої в результаті відступу ворог залишив відкритими. 15/25 цього місяця було дано розпорядження 4000 чоловік на чолі з фельд[маршалом] Штрукком⁴ вирушити звідти й окупувати Почеп (нині місто Брянської області, Росія); звідти Його Кор. Вел. вирушив всією армією й пройшов 10/20 того місяця серпня річку Сож біля Кричева (Крычаў Могильовської області, Білорусь) звідки Його Кор. Вел. 23 вересня (3 жовтня) пішов великим лісом довжиною 17 миль. На кордоні ці міся, хоча й були зіпсовані засіками, але селяни до прибуття шведів залишили їх. Сьогодні Його Кор. Вел. з окремими загонами почав виступати до річки Убідь у Віленсі (?), очікуючи там, поки решта загонів трьома колонами йшли маршем через ліси. Потім Його Кор. Вел. без зупинки вирушив на шлях до Стародуба, розташованого лише за 10 миль звідси. Ці землі, на відміну від усіх інших, були придатні до життя з усім достатком, і не можна було повірити, що руські нічого б не вдіяли, щось не спалили, якби не дуже велика роздратованість і образи козаків, які дозволили віддати і взяти стільки, щоб забезпечити шведам необхідне утримання. Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії у ліс на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно. Після того не можна було узнати, що вчинить далі ворог, намічено кружний шлях, коли він захоче прибути у ці землі. Генерал Баур лише з 6000 кіннотників дійшов до Хубініци (?), неподалік від Кричева, де він наказав генерал-майору Мішусу (?) з 2000 драгун здійснити наступ на залишені шведські загоны. Однак полковники Дюкер і Таубе, які прибули туди, настільки добре обладнали табір, що ворог опинився між ними і відтак загнали його в одне з боліт, де потрапили у болотну пастку до 400 чоловік, а решта доволі сильно була розпорошена. У сутичці ця сторона втратила понад 2 драгуни й 10 були поранені. Утретє цей Мішус був розбитий і змушений із ганьбою відступити. Генерал граф Левенгаупт, який перейшов Дніпро, також одержав наказ вирушити визначеним йому шляхом. Чудова погода, що стояла цілий місяць, немалою мірою сприяла тому, що Його Кор. Вел. подолав увесь шлях лісами без ушкоджень.

Королівська шведська головна штаб-квартира Греніна (?), 10/20 жовтня

Генерал граф Левенгаупт зустрів Його Кор. Вел. за день до цього в Рюхово (нині село в Брянській області, Росія), і в результаті його прибуття одержали головні відомості про неправильне зроблені окремі позиції. Він був прийнятий Його Кор. Вел., похвалився, що виступить зі своїми загонами проти московитів всіма і навіть подвоєними силами не тільки у полі, а й сміло відіб'є їх, так що він зможе після цього невпинно продовжувати далі марш. Від нього були отримані також запевнення і переконаливі свідчення, що ворог зазнав великої поразки. Із загонів згаданого генерала було виділено до 3000 чоловік, під його командуванням вони у темряві вирушили в путь і повинні були підійти до Дніпра. Решта 8000, які сюди прибули, були сформовані в чудові команди і направлені до інших полків, поки їх можна буде забезпечити необхідними кінями і возами. Вони тягнули 2 милі свої вози з собою від обраного місця до міста Пропойськ [нині місто Славгород (Слаўгарад) Могильовської області, Білорусь], однак ворог перед цим випалив це місце, так що не можна було зробити жодного моста через річку Сож, тому довелося повертатися 3 милі далі по течії вузькою непробитою дорогою, якою не можна було тягти вози. В той час згаданий генерал одержав наказ, згідно з яким слід було йти далі, а що не можна було винести з собою, розбити, а коней поділити між піхотою з тим, щоб Його Кор. Вел. міг якнайшвидше пройти. У такий же спосіб він розпорядився поділити між ними гармати, які забрали у ворога. Про все це було дано детальне розпорядження. Згодом він перейшов річки Сож та Інуть без будь-яких перешкод з боку ворога. Як тільки він увійшов у цю місцевість, йому зустрівся російський генерал Інфлянт з 4000 драгунів і козаків, які пройшли сюди іншим шляхом. Сотню з них він поклав, а решту переслідував. Його Кор. Вел. між тим зайняв місто Мглин, яке залишили московити, де було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіан-

ту, що можна було на певний час забезпечити всю армію. При цьому декілька тисяч тонн зерна, яке не можна було вивезти з собою, змушені були залишити, їх було розміщено в укріпленнях з дерева, обситаних землею, однак вони згоріли і розсіпалися. При цьому полки розташувалися навколо Стародуба і насолоджувалися цими квартирами доти, поки можна було побачити, куди ворог хотів піти, особливо ще й тому, що ця багата земля мала все необхідне для того, щоб відновити сили. Руські, які почали палити деякі села, були розсіяні кількома загонами, що були послані для цього Його Кор. Вел. Після того козаки, які були з ними, з цієї причини пішли від них. Мешканці самі хотіли брати зброю, оскільки змушені були зупиняти ворога у його підпалах.

Понурівка (Поноровка; нині село Брянської області, Росія). 14/24 жовтня.

Учора Його Кор. Вел. залишив Стародуб, оскільки руські з кількома ескадронами здійснили напад на місто, однак тут же були повернуті назад, а валахи взяли в полон одного ротмістра з декількома рядовими, які повідомили, що Меншиков із кавалерією дійшов до земель Гомеля. Одержали також відомості, що Шереметев з руською піхотою і з кількома полками драгунів наблизилися до Пропойська, однак вони настільки втомилися, що не змогли просуватися далі. З'явилася надія, що вони невдовзі повинні повернутися назад. Як тільки вчора генерал-майор Крейц з декількома полками хотів підійти до Досковиці (ймовірно, річка Ревна, на березі якої знаходиться Понурівка), він одержав відомості від полковника Гамільтона, який з кількома сотнями драгунів був посланий вперед, що ворог згадану місцевість зайняв і з чотирма ротами поставив пости біля млинової загати для того, щоб перешкодити переходу. Попри це, він поспішив туди і дав наказ 200 драгунам вибити їх і таким чином розбив ворога. Як тільки після деякого спротиву їх вигнали, названий вище генерал з драгунами і 400 кіннотниками вирушив через річку. Оскільки він зустрів на іншому боці Досковиці генерала Інфлянта з шістьма ранжированими полками, яких він одразу ж атакував і вже в першому нападі змусив тікати й переслідував їх понад милю з тим, щоб у них не було часу закріпитися, аж поки вони не замерзли в лісах та болотах; при поверненні знайшли 30 чоловік руських вбитими і привели 30 полонених; викрали також лафети із усіх возів, які були розподілені серед загонів графа Левентгаупта. В цій акції шведська сторона втратила тільки 7 чоловік і приблизно 3 поранених; серед цих перших був капітан Бергбдет, якого було вбито на дамбі; а на полі було вбито декілька шведів.

Гірки (нині село Новгород-Сіверського району Чернігівської області).

27 жовтня (7 листопада).

Після того, як гетьман Мазепа через своїх посланців став під захист Його Кор. Вел. проти тиранії та тиску московітів, генерал-майор Крейц 21 (жовтня) розпорядився повернутися із декількома полками до Новгорода[-Сіверського]. Однак, оскільки противник уже піхотою напав на місто, згаданий генерал розпорядився зайняти два проходи, що змусило Шереметева відступити; він потім був змушений двома милями вище міста перейти через річку Десну. При цьому наступі шведи взяли чимало полонених, серед яких різні офіцери, які повідомили, що кращі царські полки були задіяні в битві з графом Левентгауптом, і вони так погано підготовлені, що цього року більше не зможуть виступити у поле. Руські втратили 6000 чоловік, серед яких значиться 9 офіцерів разом з принцом Дармштадтським. Баур також був смертельно поранений⁵. Одна із таких [російських] партій з 8 ескадронів супроводжувала багаж, коли генерал-майор Крейц пішов на Новгород. Вони змушені були виставити проти понад 100 піхотинців, однак із втратою 30 чоловік змушені були відступити. Шведи втратили 9 загиблих і мали 15 поранених; після цього противник не наважувався більше з'являтися на шведській стороні. 25 того місяця, коли Його Кор. Вел. підійшов і зайняв місцевість на відстані гарматного пострілу біля Новгорода, деякі ескадрони вийшли звідти, однак тут же були відігнані назад валахами, які їх переслідували до міських валів. І хоча полки тепер

розташувалися навколо міста і в окремих селах, однак не можна було повірити, що Його Кор. Вел. сподівався, що ворог відступить, як у Стародубі, коли шведи тільки підійдуть, тому наказав оволодіти цим містом, яке не було добре фортифіковане. Хоча вийшло так, що коли хотіли наводити мости через річку Десну, можна було спостерігати, що ворожі загоны на іншому боці розтяглися вздовж берега, щоб зашкодити цьому переходу, тим більше, що вони хотіли утримати це місце.

Королівська шведська головна штаб-квартира Огесцін (?) біля Батурина 10/20 листопада.

29 жовтня (9 листопада), коли ще Його Кор. Вел. перебував біля Гірок, поруч з ним був гетьман Мазепа разом зі своїми генералами і найближчими службовцями, куди він зі своєю свитою прибув на аудієнцію, він потім короткою, але зворушливою латинською урочистою промовою свій народ і землю передавав під захист Його Кор. Вел. проти московської тиранії, при цьому він попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел. Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом запевнив у звільненні від ярма. Тим самим було дано відповідь, що його перебування у Його Кор. Вел. тим більше приємне, що він ще до цього завоював ім'я мужності і тим самим довіру і впевненість Його Кор. Вел. Тим більше, Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати шкоди її мешканцям, а вони прибули, щоб помститися проти невірному підступному ворогу. До того ж Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх його мешканців, а й хоче домогтися також звільнити усіх тих, котрі добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавити ярма, котре пригнічувало їх до цього. Отож Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку, з тим, щоб могли порадити наступним вигодам і користі. Після цього поснідали гетьман з тими поважними, які прибули разом з ним, за столом Його Кор. Вел. Інші мали також повну трапезу при дворі разом зі шведськими керівниками. Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4000 кінноти біля себе; певно, решта вояків розташувалася у різних місцевостях, їх він швидко не зміг або не схотів зібрати докупи через наступ московитів; а оскільки місто було погано укріплене лише захищене одним поганим валом, для того, щоб він тримався впевненіше, Його Кор. Вел. розпорядився поснішити, щоб вони могли бути спокійними; Його кор. Вел. розпорядився все-таки зробити зупинку, щоб перейти річку Десну, для чого він вибрав кращу місцевість за дві милі від села Мезин (Коропський район Чернігівської області), де Його Кор. Вел. 2/12 на початку розпорядився утворити команду з 20 чоловік для того, щоб переправити її та оволодіти плацдармом на другому боці.

Незважаючи на те, що ворог 5000-ою силою під командою генерала Алларта минулої ночі кинувся на бруствер і були задіяні гармати, на вечір 700 чоловік під керівництвом генерал-майора Штаккельберга оволоділи [позиціями], так що ворог зі своїми гарматами і мушкетами заховався і заліз у ліску на березі; команда в долині між двома горами, яким шведська артилерія завдала великої шкоди, відступила. Як тільки наблизилась темрява, ворог здійснив напади з усіх боків усіма своїми засобами наступу, однак усякий раз був відбитий, особливо у темряві був обстріляний картеччю, хоча в тому місці вогонь ворога був найсильнішим. Після трьох годин ворог відступив і залишив 450 вбитих на полі, крім тих, яких під покривом ночі забрали з собою. Шведи мали вбитими тільки 25 чоловік і приблизно 100 поранених. Серед перших був генерал-ад'ютант Оглеві, однак жодного офіцера. Його Кор. Вел. наступного дня розпорядився підготувати два мости, через які у наступні дні полки перейшли на інший бік. Московіти несамовито штурмували місто Батурина і нарешті 3/13 цього місяця взяли його, після того, як вони понесли втрати у 2000 чоловік. З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм, однак решта на чолі з комендантом Кенісеком і простими мешканцями, жінками і дітьми, були знищені, а саме місто було спалене. Гетьман

Мазепа вирушив з тим, щоб забезпечити позиції у країні і зібрати докупи всю свою військову силу, оскільки московити через своїх приборчників стояли на перешкоді і намагалися підпорядкувати [населення] новому гетьману, котрого їм було б легше скинути, ніж того, до якого жителі мали велику любов і респект. Ворог у наступні дні наблизився до своїх кордонів. І оскільки Його Кор. Вел. знову думав прорватися, то жива була надія, що він цілком спроможний буде переслідувати [супротивника].

Похід в Україну 4/14 грудня.

Його Кор. Вел. в наступні тижні зібрав разом більшу частину полків для того, щоб наступати на ворога. Однак оскільки той вступив у свої кордони, то Його Кор. Вел. залишився у своїх кордонах, і полкам було дано розпорядження розташуватися на зимові квартири, які знаходилися від Ніжина до Гадяча, і зайняти укріплені міста, котрі були всі окуповані шведськими людьми, в результаті цього більша частина України разом з поважними керманичами була покійною. Руські виставили декілька полків для того, що оточити Гадяч, який став іншою резиденцією гетьмана Мазепи, однак він й сам перед цим вийшов, оскільки поспішав зі своїми людьми і двома шведськими полками. Цар змусив полковника у Стародубі прийняти звання гетьмана, яке він, однак, довгий час намагався за допомогою тиранії заборонити. Однак можна припустити, що він не менше, ніж інші полковники, які переконали гетьмана Мазепу шукати захисту Його Кор. Вел., також готовий був потім присягнути йому на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських.

14/24 грудня руська партія увірвалася у місто Сміле (нині село Роменського району Сумської області), звідки вони напали на шведів, які розташувалися у передмісті, однак змушені були з втратами 60 чоловік відступити на дві милі. Крім того, 13 [з них] було взято в полон. Зі шведської сторони залишився капітан Флеммінг. Генерал-майор Спарре з 3000 драгунів здійснив спробу захопити багаж, який залишився у Хмелеві (нині село Хмелів Роменського району Сумської області), і під прикриттям утвореної для цього команди утримав його доти, доки не підійшов полковник Дюкер зі своїми драгунами і остготською кіннотою. Після цього руські кинулися тікати врізнобіч, деяких переслідували ще півмилі, при цьому було посічено 300 чоловік, серед яких чимало поважних офіцерів, які перебували у Хмелеві. Серед них у місті 40; інші ворожі ескадрони захищалися і виступили проти тих шведів. Руські деяких хворих, які залишилися там, винесли з міста. Однак вони відразу відтягнулися з рештою тих, хто брав місто з усіма передмістями, і випалили від тих шведів. Тим самим ворог не міг скористатися тими укріпленнями, що виступали вперед. 28 (8 грудня) листопада полковник Таубе з 360 драгунами підійшов до села Горнетті (?), де він досить вдало оточив 2500 руських, в результаті чого більша частина була побита і спалена. Ті, хто прибув з дороги, повітали пішки в болото, де їх не можна було переслідувати. А шведи, крім решти здобичі, привели з собою 900 осідланих коней і мали не більше 6 вбитих та поранених. Того ж дня майор Фройденфельт у найближчому селі вигнав партію ворога з 200 кіннотників. Після цього надійшли відомості, що ворог розташувався у селі Ольсефа (?) 2 милі вздовж руського кордону. Було наказано направити туди полковника Дюкера з 1000 кіннотників і 1/11 звіди вигнали не одного ворога, а також 50 чоловік посічено під час втечі, а село спалено. При поверненні він здійснив наступ на руське місто Дригайлів (нині селище міського типу, центр Недригайлівського району Сумської області), розташоване за одну милю звідси, яке він розпорядився підпалити, й увійшов туди 2/12; в той же час він втратив не більше одного чоловіка.

Похід в Україну 5/15 грудня.

Вчора генерал-майор Крузе напав на 1500 донських козаків, які зі своїм командиром Фроловичем перебували в селі Городки (?), за чотири милі звідси, частину з них перебив, а решту загнав в одне болото, куди вони кинулися тікати пішки. Він здо-

був 1100 осідланих коней, 6 знамен і багато зброї. Знамена і 10 полонених були сьогодні доставлені сюди і представлені Його Кор. Вел. З хвилини на хвилину очікували добрих відомостей від генерал-майора Майерфельда, експедиція якого з трьома полками відбула за декілька днів звідси. Полонені донські козаки мали намір наступати у свої землі і вигнати звідти росіян, оскільки їхнє ополчення принесло чимало лиха; було встановлено 100 шибениць, на яких повісили 1000 чоловік, а шибениці було поставлено на плит і відправлено вниз по річці.

Розпорядження

Про призначення від 10/20 грудня 1708 р.

Генерал-майор Гуммертельм, полковник Кноррінг – звільнені.

Полковник Гамільтон / генерал-майор відправлений у полк Остготської кавалерії.

Полковник Зальцбург / управління земельною придворною службою Ельборга.

Підполковник Фокк / полковник Гельсінкського полку інфантерії

Підполковник Вайдерхайм / полковник Південноземельної інфантерії

Підполковник Лошер / полковник Карельської кавалерії.

Підполковник Горн / полковник Померанського полку інфантерії.

Полковник Рамсверд / Дворянськими знаменами.

Ад'ютант генерала Сінклера / підполковник генерал-майора Функенса.

Майор Фреуденфельд / підполковник ставки полковника Лошера.

Майор Даль-полку Пкшзбах / підполковник Південноземельної інфантерії.

Майор Гертен / підполковник Гельсінкської інфантерії.

Майор Весманландської Штаренфлюхт / підполковник Остготської інфантерії.

Майор Буреншільд / підполковник Вестерботського полку.

Майор Хагедорн / підполковник Смаландської кавалерії.

Капітан гвардії Густав Ріббінг / підполковник Ворнберзької інфантерії.

Капітан гвардії Моденс / підполковник Нідландської інфантерії

Ротмістр фон Пален / майор Смаландської кавалерії.

Капітан Смінгуфвунд / майор Даль-полку

Драбант Сільвершпарре / майор Північноземельні інфантерії.

Капітан Вейденмайер / майор Вестерботтенського полку.

Ротмістр Нідандерн Блайхер / майор Карельської кавалерії.

Полковник Карл Хард / одержує платню капітан-лейтенанта за його службу лейтенантам охорони.

Підполковник Гуммерхельм / лейтенантом охоронців.

Ад'ютант Гірта охоронець / лейтенантом там само.

Арель Дувалт ад'ютант Фрідендорф /квартирмейстером при охоронцях.

Капрал охоронців Меллер / генерал-ад'ютантом.

* * *

Отже, перед нами типовий щоденник вояка армії Карла XII – каролінця. Основний масив діаріусів, нотаток, спогадів каролінців був опублікований у Швеції на початку минулого століття. Потім настала досить тривала пауза. І ось у нас в руках опинився аналогічний документ.

Дати та події, названі та описані в ньому, багато в чому збігаються з іншими свідченнями каролінців – учасників українського походу, наприклад, генерала-квартирмейстра Акселя Гілленкрока. Так, в обох джерелах названа дата початку руху армії Карла XII у напрямку Кричева – 15 (25) вересня 1708. Так само в нашому документі підтверджуються інші дати, зокрема, названа Гілленкроком точна дата зустрічі Карла XII з Іваном Мазепою – 29 жовтня 1708 року⁶.

Та на особливу увагу заслуговує переказ змісту промови Мазепа під час тієї зустрічі. Досі він розкривався на основі двох першоджерел: щоденників каролінців Петре і Вайхе. Перший з них свідчив: «Він [Мазепа] просив ласки у Й. К. В., щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до сього часу був нашим (шведським) ворогом». Другий розкривав зміст промови гетьмана так: «Просив дуже покійно, щоб король не

виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведене росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на се, що вони доси ішли за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»⁷.

Наше ж джерело акцентує увагу не на вибаченнях гетьмана, а на тому змістовому стрижні промови, що Мазепа «свій народ і землю передавав під захист Його Кор. Вел. проти московської тиранії, при цьому він попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел.». Надзвичайно важливою є відповідь короля: «Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом запевнив у звільненні від ярма... Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати її мешканцям шкоди, а вони прибули, помститися невірному підступного ворога. У всякому випадку Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх мешканців, а й хоче домогтися також бути з тими, які добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавитися ярма, котре пригнічувало їх до цього. Отож Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку з тим, щоб могли порадіти наступним вигодам і користі».

Таким чином, маємо висвітлення підґрунтя укладення шведсько-українського договору у Гірках, доволі переконливе свідчення, що такий основоположний документ радше за все був розроблений і підписаний Карлом XII і Мазепою вже під час їх першої зустрічі⁸. І що запевнення Мазепи, висловлені в листі від 30 жовтня полковнику Скоропадському в тому, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»⁹, базувалося на реальних фактах.

У записках невідомого каролінця міститься ще одна дуже важлива деталь. «Після того, як гетьман Мазепа через своїх посланців став під захист Його Кор. Вел. проти тиранії та тиску московитів, генерал-майор Крейц 21 (жовтня) розпорядився повернутися із декількома полками до Новгород[а-Сіверського]», – свідчить автор щоденника. Це означає, що шведсько-український воєнний союз фактично став функціонувати ще до особистої зустрічі Карла XII з Мазепою, що місія посланця гетьмана Івана Бистрицького до ставки шведського короля в Понурівці була успішною. Суть прохання гетьмана зводилась до того, щоб Карл узяв під свою опіку Військо Запорозьке й увесь український народ і допоміг визволитися з-під московського гніту. «Двоє шведських свідків, – писав Борис Крупницький, – Гедерхілм і Аксель Гілленкроок – стверджують, що Мазепа з метою захисту України просив шведського короля заволодіти м. Новгородом-Сіверським»¹⁰.

Олександр Оглоблин відносить місію Бистрицького на 18 жовтня й стверджує, що мала місце й друга поїздка, коли посланець «передав королеві прохання Гетьмана якнайшвидше йти на південь для злучення з ним»¹¹. На цьому розповідь Оглоблина про місію Бистрицького уривається.

Деякі важливі деталі дипломатичних маневрів Бистрицького дослідив чернігівський історик Сергій Павленко. Він, зокрема, довів, що перша поїздка мала місце 18 жовтня. Саме тоді було висловлене побажання Мазепи спрямувати шведське військо до Новгород-Сіверського. Але король зволікав з відданням наказу. «Карл XII дещо із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералові Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста...», – зазначає С. Павленко. Відстеживши перебіг подій, дослідник робить висновок, що шведи запізнилися увійти в Новгород-Сіверський «буквально на якусь годину» і були випереджені росіянами¹².

Свідчення невідомого каролінця підтверджує розповідь Гілленкрока, що посланцеві Мазепи вдалося переконати Карла XII, і той дійсно віддав наказ про похід до Новгород-Сіверського. Ці свідчення підтверджують також факт, що наказ короля насправді дещо запізнився. Тут слід зауважити, що завдяки плутанині у шведському календарі вельми можливий зсув дат на один день, чим і можна

пояснити різночитання між 20 і 21 жовтня. Але ясно одне: Карл XII забарився зі своїм наказом, внаслідок чого було втрачено темп наступу.

Варто згадати, що на 21 жовтня відносив місію Бистрицького радянський академік Тарле. «Чому спізнилися шведи до порятунку Батурина? Тому що вони аж до 21 жовтня 1708 р., коли емісар Мазепи шляхтич Бистрицький з'явився до Карла XII в Пануровку (так у тексті. – **О. Д.**) з листом від гетьмана, зовсім не знали, чи виконає чи не виконає Мазепа свої давні обіцянки», – писав Євген Вікторович¹³. Не будемо зупинятися на тому, що «давні обіцянки» гетьмана шведському королю існували лише в багатій уяві академіка, але слухним залишається запитання вченого: «Чому не встигли на виручку Батурина»? Адже з моменту фактичного оформлення шведсько-українського воєнного союзу до трагедії гетьманської столиці минуло понад 10 днів. Розрахунки показують, що цього б цілком вистачало для маршу на Батурин шведської армії. Дати відповідь на це запитання – справа воєнних істориків.

А ми поки що звернемо увагу на ще одне переконливе свідчення про погром гетьманської столиці. «З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм, однак решта на чолі з комендантом Кенігсеком і простими мешканцями, жінками і дітьми, були знищені, а саме місто було спалене», – записано в наведеному нами щоденнику самовидця. Цифра 1000 чоловік, яким поталанило вирватися з палаючого міста, може викликати деякі сумніви: наш каролінець їх не бачив. Зате він на власні очі бачив попелище на місці, де стояв Батурин.

Ще один дуже важливий аспект нашого документа. Нині російські історики-пропагандисти не шкодують зусиль, щоб довести однастайну ворожість українського населення до шведської армії та непохитну його вірність цареві. «Всупереч «нестерпності відносин між військами окупаційного російського режиму й українськими козаками й населенням», як пишуть нині українські історики та публіцисти, другої «булавінщини» у Малоросії не спалахнуло. Всі лівобережні українці присягали «великому государеві» і вважали себе російськими підданими», – запевняє старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН В. Артамонов¹⁴.

А ось що свідчив безпосередній учасник тих подій: «Ці землі (тобто за 10 миль від Стародуба. – **О. Д.**), на відміну від усіх інших (спалених за наказом Петра I на захід від тієї місцевості. – **О. Д.**), були придатні до життя з усім достатком і не можна було повірити, що руські нічого б не вдіяли, щось не спалили, якби не дуже велика роздратованість і образи козаків, які дозволили віддати і взяти стільки, щоб забезпечити шведам необхідне утримання. Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії у ліс на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно».

Отже, далеко не все населення зберігало вірність російському цареві. Була наявна «дуже велика роздратованість і образи козаків» на росіян. Мазепа надто пізно окреслив свою політичну лінію, й люди просто були дезорієнтовані його попередньою політикою вірного служіння московському царю. Саме тому гетьману не вдалося мобілізувати весь потенціал народного обурення гнітом Москви, котре, як ми бачимо з наведеного документа, було.

Насамкінець, про, здавалося б, дрібничку, але дуже суттєву. У щоденнику кілька разів зустрічаємо слово «Україна». Жодного разу «Малоросія». Слід сказати, що й і в інших шведських документах наявна та сама термінологія. Нагадаємо, що наведений нами щоденник писав, радше за все, етнічний німець. Отже, у війську Карла XII, як і в усій Європі, наша країна сприймалася не інакше, як Україна.

1. Томашівський Стефан. Із записок Каролінців про 1708/9р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – Кн. VI. – С. 66 – 92.

2. Беспалов А. В. Северная война. Карл XII и шведская армия. От Копенгагена до Переволочной. 1700 – 1709. М.: «Рейтар», 1998. – С. 12.

3. Diarium aus der Schwedisch. Arme in Severien, 1708. – Uppsala universitetsbibliotek. – Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдгм 55. – Документ 34. – С. 221, і туск. – Uppsala, Sverige.

4. Тут ідеться про генерал-майора Андреса Лагеркруну, який по суті зірвав цей маневр, спочатку заблукав, а потім не зайняв низку важливих населених пунктів, що негативно відбилося на ході українського походу Карла XII. Називаючи Лагеркруну Штрукком, автор щоденника, імовірно, застосовує прізвисько шведського воєначальника.

5. Йдеться про битву при Лісній 28 вересня (9 жовтня) 1708. У ній дійсно загинув принц Гессен-Дармштадтський. Що ж стосується генерала Баура (Родион Христианович Баур), то він помер в Україні 1717 р. Також тут перебільшені втрати росіян: насправді вони склали 1111 чоловік убитими й 2856 пораненими; шведські втрати дорівнювали 5300 чоловік.

6. Див.: Гілленкрюк Аксель. Сказання про виступ його величності короля Карла XII з Саксонії і про те, що під час походу до Полтави, при її облозі та пізніше трапилось // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – Док. №224. – С. 654 – 683..

7. Томашівський Стефан. Із записок Каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – Кн. VI. – С. 75. (Орфографію публікації збережено).

8. Докладніше про цей договір див.: Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: «Либідь», 2006. – С.148 – 149.

9. Лист І. Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Док. №288. – С. 249.

10. Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Грамота, 2008. – С. 269.

11. Оглоблин Олександр. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 284.

12. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Академія, 2004. – С. 76 – 77.

13. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е.В. Сочинения. Том 10. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 596.

14. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. И Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 44.

